

kultok

PATAKI VIKTOR

Egy parazita műfaj születése a metafizikai gondolkodás horizontváltásában

1781-ben, Lessing halálának évében, aki egyébként René Wellek átfogó kritikátörténeti könyvében a modern német intézményes irodalomkritika alapítójaként tűnik fel, és Marcel Reich-Ranicki is a német kritika legfőbb alakját, az „apát” látja benne,¹ jelenik meg a nyugati filozófiatörténet egyik legnagyobb hatású írása, *A tiszta ész kritikája*. A kanti filozófiai „tervezet” első részének megjelenésekor még nem prognosztizálható, hogy az egy új, voltaképpen „parazitaként” viselkedő műfaj létrejöttét eredményezi majd, nem egészen húsz éven belül. Az viszont már akkor, a kötet kiadásakor is jelentős gesztusnak mondható, hogy maga Kant nevezi kritikának ismeretelméleti szövegét, noha nem „könyv- vagy rendszerkritikát”² ért rajta, hanem alapvetően a minden ismeret tekintetében vett értelmi képesség kritikáját, amely nem más, mint egy metafizika lehetőségének vagy lehetetlenségének eldöntése egyáltalán, valamint az ahhoz szükséges határok, források és elvek meghatározása. Azonban már ekkor felismerhető, hogy a Kant által használt kritikafogalom mint polemizáló pozíció valójában totalizáló igénnyel lép fel, főleg akkor, ha a címben jelzett birtokos esetet jelző „der” határozott névelő egyszerre olvasható genitivus objectivusként és genitivus subjectivusként, vagyis mint a ’tisza észnek a kritikája’ és ’kritika a tiszta ész által’ értelmében: „[a] mi korunk a tulajdonképpeni kritika korszaka, amelynek mindent alá kell vetni. A vallás a szentsége által, a törvényhozás pedig fensége révén vonná meg magát ettől. De aztán jogosan keltenék fel a gyanút maguk ellen, és aztán nem tarthatnának igényt őszinte figyelemre, amit az értelem csak annak tesz lehetővé, ami annak [az értelem tárgyának] szabad és nyilvános vizsgálatát eltűri.”³ Ebben az esetben ugyanis már nem csak arról van szó, ami kriticismus néven stabil módszertani előfeltevések mentén nagy hírnevet szerzett magának a filozófia és a kanti recepció történetében. Tehát nemcsak a vizsgálódás teoretikus keretének és metodológiájának kijelöléséről, vagyis a kriticismus mint kritika ógörög nyelvre visszavezethető jelentésének magyarázatáról, tehát arról, ami a „krinein” szóból, annak az ’elválasztani’, ’megkülönböztetni’ értelmében megmutatkozik, ahogyan azt a legtöbb Kant-értelmező apodiktikusan egyértelműnek tartotta, hanem a mai értelemben vett ’bírálat’, ’értékelés’, ’kifogással

illet', 'megítél' jelentésekről is, amelyek – egyébként – egyáltalán nem állnak távol eredeti előfordulásuktól sem.

Kant sajátos argumentációs módszere ugyanis minden olyan esetben, amikor a kritika feladatát és jelentését élesen határolná el annak vulgáris (ti. könyvkritika) használatától, éppen olyan kifejezésekkel végzi el ezt a munkát, amelyek annak ellenkezőjét, vagyis retorikailag az ajánló, a kapcsolattartó és az értékelő funkciót is bekapcsolják az analízis és a tudományos munka előkészítésébe és felvezetésébe. „Mint itt a kritikának, amelynek mindenekelőtt lehetőségének forrásait és feltételeit kell magyaráznia, és egy teljesen gazos talajt kellett megtisztítania és elegyengetnie. Ezen a ponton olvasóimtól egy bíró türelmét és pártatlanságát, ellenben ott [a nehezebben érthető részeknél] egy segítőtárs szolgálatkészségét és támogatását várom.”⁴ Amennyiben a mai értelmében vett kritika az irodalmi intézményrendszerben azzal a közvetítő funkcióval rendelkezik, hogy az irodalmi kommunikációt a privát olvasó világának is érvényt szerezve lépteti be a nyilvánosság tereibe, akkor a kanti vállalkozás esetében ugyan még valóban nem beszélhetünk kritikáról, de egy, az intézményes közvetítés alapjait előkészítő meta-filozófiáról már annál inkább. Mivel „[a] kritika szükséges előmunkálat egy megalapozott metafizikához mint tudományhoz, melyet szükségképpen dogmatikailag és a legnagyobb mértékben rendszeresen, tehát tudós módon [...] kell kifejteni [...]”,⁵ úgy láthatóvá válhat, hogy a második kiadás előszavának idézett részei mellett a mű elején található, Zedlitz bárónak címzett ajánlás miként anticipálja azt az irányt, amely a három kritikán keresztül vezet majd el a *Fakultások vitájáig*, amely ebben a vonatkozásban a filozófia szakági megalapozásának és intézményes lehetőségeinek kérdéseit foglalja magába – mindezt az írástudók szabad kritikáján keresztül. A filozófia institutionális kereteinek megszilárdításához és akadémiai rangjának visszanyeréséhez ugyanis a „közvetítőcsatornák- és rendszerek” használatát a hatalomgyakorlás intézményeivel való kommunikációhoz kell felhasználni, ahhoz pedig tudományos szempontok szerint, történetileg megalapozottan, esetleg bírálva, de mindenekelőtt a nyilvánosság szerkezetén keresztül vezet az út. A kanti kritikák rendszere a *Fakultások vitája* felől tehát alapvetően más, a meta-beszéd, vagyis a filozófiáról szóló filozófiai beszéd összefüggéseiben juthat sajátos értelemez. Ha a tudományok intézményes (be)tagozódása, differenciálódása és ezáltal a filozófia előkészítő-transzcendentális szerepének elsorvadása jelenti azt a problémát, amelynek a *Fakultások vitája* a „szimptomatikus tünete”, akkor innen nézve, jelen írás kérdésfeltevése szempontjából, a kései mű kritikái reflexiói felől, már a Kritikák *kritikai karakterére* nyílnak rálátás. A *Fakultások vitájának* argumentációját és logikai-retorikai felépítését követően a kritika fogalma és használata egyáltalán nem redukálható csupán a metafizika szisztémáját alkotó feltételek leírására, hiszen *A tiszta ész*, *A gyakorlati ész* és *Az ítélőerő* műveiben kettős értelemben használt kritika-fogalom, a kései Kant-szövegek tapasztalata alapján, már mindig kritikái is volt, a szó másik, addig elfojtani próbált értelmében.

A fentebb már említett „műfajteremtő” aktust azonban a kanti művek implicit kritikái szölamait felismerő és a „kritikai” tervezetet érintő – hangsúlyosan kritikái – észrevételek jelentik, amelyeket Hamann és Herder „metakritikái” fogalmaznak meg Kant eddigi tárgyalt nagy rendszerkritikai könyve kapcsán. Hamann már 1784-

ben megírja a *Metakritika az értelem purizmusáról* című művét, azonban az csak posztumusz jelenik meg, Herder, ahogyan ez a levelezésükből tudható, ellenben még 1784-ben elolvassa. Többek között ez képezi alapját annak a nagyhatású herderi munkának, amely 1799-ben jelenik meg *Egy metakritika A tiszta ész kritikájához* címmel,⁶ tehát már a *Fakultások vitájának* közreadását követően. Amennyiben a kritika kritikája mint metakritika „műfajként” képzelhető el, akkor a „műfaji” kódok megalapozása annak a Kant–Herder-vitának a horizontjában helyezhető el, amelyben nemcsak az érvek és a különböző pozíciók világosak, hanem maga a polémia történetileg is régóta kanonizált. Az pedig már a metakritika nyilvánosság-szerkezetéhez, institutionális működéséhez és regulatív erejéhez tartozik, hogy Rudolph Haym ítéletének következtében, aki máig mértékadó Herder-kutatónak számít, persze egyszerre volt kantianus is, Herder tartósan kiszorult a szakfilozófiai diskusszióból.⁷ Bár Kant a történelemfilozófiával kapcsolatos kérdéseken kívül csaknem az összes Herder által felvetett szempontot válasz nélkül hagyta, mégis ez vezetett sikerhez a követők körében, hiszen Herder pozíciója – az elmarasztaló megjegyzések alapján – úgy változott, hogy a kanti metafizikát hátulról „kikezdő” kritikus egy Kant előtti, vagyis a kanti kritika tárgyát képező helyre esett vissza. Tehát a metakritikus Herder egy dogmatikus és prekritikus (kanti értelemben kriticizmus előtti) metafizika rabjaként tűnik fel. A metakritika nyilvánossághoz való viszonyának értelmezése nyilvánvalóan nem támaszkodhat erre az esetre, mert akkor számtalan hatás- és tudománytörténeti összefüggést figyelmen kívül hagyna, annyit azonban mégis érdemes szem előtt tartani, hogy a herderi metakritika recepciója a „műfaj” specifikus ismérveinek vonatkozásában annyit jelent, hogy „[a]z ellenézés olyan beszédes dokumentumokat szül, mint a *Metakritika* (1799) és a [...] Kalligoné (1800), melyek a herderi elméletalkotás – kanti mondatokon felkapaszkodó – retrospektívái”.⁸ Innen nézve kérdéses, hogy az egyébként hasonló tervvel készülő szisztematikus Herder-könyv kritikai beállítódása miért talál kedvezőtlenebb visszhangra, mint Kant szövege. Már csak azért is, mert a Herder korábbi műveit kritizáló Kant nemcsak a tudományos szempontokat és a filozófiai vizsgálódás kritériumát kifogásoló és hiányoló értékelést adott közre, hanem a szöveg stílusát, szerkesztettségét és felépítését bíráló írásokat is. A polémia kritikai fogadtatásának tanúsága szerint mégis éppen Herder *Metakritikája* az, ami annak ellenére, hogy „ezt az írást nem Antikritikának, hanem Metakritikának hívják”,⁹ a negatív kritika manifesztumának számít. Herder diszkreditálásának és a könyvének teljesítményét ért kritika alapja tulajdonképpen filozófiai álláspontjaik különbségében keresendő. Ez a 18–19. század fordulójának mentalitástörténetében feltűnő különbség a metakritika további jövőjére vonatkoztatva annyit bizonyosan felszínre hozhatott, hogy bár Kant és Herder végső soron a korábbi (Descartes és Locke által fémjelzett) metafizikai rendszerekben közös ellenségre talált, azonban a más perspektívából végrehajtott alapvetően fogalom-kritika éppen attól, hogy a tudományos nyilvánosság diszkurzív tereit meghatározó erőt vonja kritika alá, szükségszerűen kiesik abból a rendből, amelynek addig még része volt. Ebben az áthelyeződésben pedig az a figyelemre méltó, hogy a hasonló, az „ész kritikájára” épülő kritika a nyilvánosságban egyszerre „bíráló” könyvkrikává is válik. Teljesítményét pedig – ezzel összefüggésben – a kritika eredeti értelmét kikezdő és erodáló „parazita” jellege határozza meg.

A metakritika történeti változásairól, arról, hogy a mai értelemben vett metakritika mennyire vezethető vissza ez említett problémákra, valamint annak különböző változatai, megjelenési formái és látens maradványai miként működnek a mai diszciplínák intézményrendszereiben, és különösen az irodalomkritikában, ezen a ponton azért nem lehet többet mondani, mert Adorno híres, szintén metakritikai kötete (*Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*) már nem ugyanannak a kritikai beállítódásnak a terméke, mint amely a Kant–Hamann–Herder-viszony alapját képezte. Ennek vizsgálatához ugyanis olyan hatástörténeti kutatás szükséges, amely a tudományos praxis változásának bemutatását és – ezzel szoros összefüggésben – az ún. kritikai nevelés mentalitástörténeti átalakulásának modellálását is egyszerre végzi el.

Ezekre az összefüggésekre csupán egy példán keresztül lehet utalni, annak kontextusáról röviden szót ejteni. Metakritikáról, abban az értelemben, hogy a *metakritika* nem volna más, mint szaktudományos kritikáról írott szakkritika, nem beszélhetünk. Legalábbis abban a tekintetben biztosan nem, hogy a kifejezés nem, vagy csak a már említett művekre történő utalások szintjén található meg a különböző irodalom- és kultúratudományi lexikonokban és kézikönyvekben. Aki pedig jóval átfogóbb értelemben próbálná alkalmazni a fogalmat, tehát például egy adott tárgyat, problémát vagy kérdést vizsgáló teoretikus műre tett „elméleti” reflexióként, akkor az vagy a kommentár, vagy a tanulmány kritériumával találná szembe magát, ha pedig ennek a kifejezetten teoretikus műnek (csak, hogy a szaktudományi kritika maradjon a kutatás fókuszában) a kritikájaként lehetne érteni, akkor az éppen a kritika alakatlan – s ezáltal kiüresedett – terminusával volna felcserélhető. Ez a látszólag sok újszerű eredménnyel nem kecsegtető gondolatkísérlet azonban talán mégsem teljesen haszontalan, ugyanis amikor a metakritika fogalmát lázasan megtalálni igyekvő kutató a *Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars and Terms*¹⁰ listájában végtére felleli a kifejezést, akkor a Kant és Herder közti vita hatástörténetéből is felismerhet valamit. Annak a differenciának az alapjait, ami a tudományos igényű munka és a bíráló, ajánló és értékelő (ma recenziónak is nevezhető) munka között mutatkozik meg. Az említett lexikon ugyanis – és ez az angolszász gyakorlat felől érthető leginkább – a „criticism” fogalmában nem választja ketté az eddig vizsgált kifejezés eltérő irányultságait. A „literary criticism”, mivel éppúgy alkalmazható a tudományos és kritikai tevékenység megjelölésére, valamelyest a Kant által elgondolt, a még *A tiszta ész kritikáját* mozgó kritika-fogalom értelmében is felfogható. A kézikönyv vonatkozó magyarázatai – első ránézésre meglepő módon – pedig a hermeneutikai interpretációval kapcsolják össze használati kontextusát. A metakritika, amely a szöveginterpretáció eredményeit egyszerre vizsgálja és értelmezi újra elméleti és kritikai szempontból, tulajdonképpen abba a viszonyrendszerbe illeszkedik, amely szerző–mű–olvasó triászának permanens korrelációjára épül. Jaußt idézve: „a kritikus, aki megbíráل egy új könyvet [...] elsősorban olvasó[k], s csak másodjára lép működésbe az irodalomhoz való reflexív viszonyuk”¹¹ bármilyen formája. A reflexív viszonyra adott reflexió mint metakritika ebben az értelemben a lezárhatatlan interpretáció parazitájaként is feltűnik. Olyan élősködő tehát, amely azáltal, hogy egyszerre rendelkezik a kritikai és elméleti beszédmód kritériumaival, végső soron mégis lokalizálhatatlan marad, és váratlanul, más műfajok képében hajtja végre rendszerirritáló mozgását, hogy

aztán ismét feloldódhasson a kritikai vagy elméleti diskurzusok formájában, és következő megjelenéséig szinte nyomtalanul eltűnjön. Talán nem véletlen, hogy Herder *Metakritikája* óta a német – és így az e mintákat követő kelet-európai, például magyar – gondolkodás számára a kritika egymást átfedő, azonban eltérő intenciójú jelentései szétváltak, amíg az angolszász gyakorlatban még a kanti koncepció *Metakritika* előtti értelme maradt fenn. Ahogyan a kanti tervezet a metafizikai gondolkodás 18. századi krízishelyzetére, a herderi munka pedig a kanti rendszer totalizáló érvényű felfogására reflektált, úgy a metakritika már mindig is a krízisek, krízisumok és negatív értékelések effektusainak megnevezése volt. Innen nézve az sem véletlen, hogy a kritika jelentéseinek szétválasztása mindig is sikertelen kísérlet volt, mert differenciált használatukat a metakritika kezdi ki és zavarja össze, hogy aztán újra lehetőséget adjon illuzórikus önállóságuk bizonyíthatóságának.

JEGYZETEK

1. Marcel Reich-Ranicki, *Die Anwälte der Literatur*, DVA, Stuttgart, 1994, 31.
2. Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, hrsg. Jens Timmermann, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1998², 8.
3. „Unser Zeitalter ist das eigentliche Zeitalter der Kritik, der sich alles unterwerfen muß. Religion durch ihre Heiligkeit und Gesetzgebung durch ihre Majestät wollen sich gemeiniglich derselben entziehen.“ *Uo.*, 7–8. Lábjegyzetben kiegészítésként. [Csak a német eredetire támaszkodtam, Kant megjegyzéséből itt kihagytam – P. V.]
4. *Uo.*, 13–14.
5. *Uo.*, 34.
6. Johann Gottfried Herder, *Verstand und Erfahrung. Eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft* = *Herders Sämmtliche Werke*, Bd. 33, hrsg. Bernhard Suphan, Weidemann, Berlin, 1877–1913 [SWS].
7. Tilman Borsche, *Vorkritisch oder metakritisch? Die philosophische Aktualität Herders* = *Herder im Spiegel der Zeiten. Verwerfungen der Rezeptionsgeschichte und Chancen einer Relektüre*, hrsg. Tilman Borsche, Wilhelm Fink, München, 2006, 126.
8. Hárs Endre, *Herder és Tübónosz, avagy amikor boltbiztos a történeletfilozófia* = *Uő.*, *Herder tudományánya. Az elgondolhatóság batárain a késő 18. században*, Kalligram, Pozsony, 2012, 253.
9. Ulrich Gaier, *Hamann und Herder – eine philosophische Alternative zu Kant?* = *Herder im Spiegel der Zeiten*, 124–125.
10. *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches, Scholars and Terms*, ed. Irena R. Makaryk, Toronto Press, Toronto/Buffalo/London, 2000⁴.
11. Hans Robert Jauß, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. Bernáth Csilla = *Uő.*, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán, Osiris, Budapest, 1997, 38–39.